

SPOMENIK ATISOVA KULTA IZ MEDVIĐE

JULIJAN MEDINI

Među podacima koji dokazuju postojanje kulta *Magnae Matris* u nekoj regiji Rimskog Carstva važno mjesto zauzimaju spomenici na kojima se nalazi spomen ili prikaz lika Kibelina pagedra Atisa. Ta je karakteristika prisutna i u arheološkom materijalu koje se odnosi na tu frigijsku religiju, a potječe iz onih krajeva naše domovine koje je nekada obuhvaćala rimska provincija Dalmacija.¹

U Liburniji, sjeverozapadnoj regiji antičke Dalmacije, donedavno je kult *Magnae Matris* dokumentirao mali broj spomenika od kojih je na nekima prikazan i lik Atisa.² Među njima je najznačajniji monumentalni reljef-friz iz Kibelina svetišta u tzv. mlađem pretoriju vojnog logora u Burnumu, na kojem se u nekim scenama nalazio i lik Atisa prikazan u prisustvu Kibele i samostalno.³ Nedavno je otkriven još jedan spomenik i to glava manje statue od kamena, koja je bila dio manjeg Atisova kipa, iako ta atribucija nije sasvim pouzdana zbog nekih detalja koje taj prikaz sadrži.⁴

Spomenik o kojem će ovdje biti riječ pronađen je slučajno 1969. godine u Medviđi, mjestu gdje se obično ubicira položaj antičke Had-

¹ O nekim osobinama repertoara kulta *Magnae Matris* usp. Lj. Zotović, »Istorijski uslovi razvoja orijentalnih religija u rimskim provincijama na teritoriju Jugoslavije«, *Starinar*, XIX/1968, str. 61. i dalje. Usp. također i H. Graillet, *Le culte de Cybèle mère des dieux à Rome et l'Empire romain*, Paris, 1912, str. 492. i dalje (za provinciju Dalmaciju) i R. Marić, *Antički kultovi u našoj zemlji*, Beograd, 1933. (poglavlje: »Orijentalne religije«).

² O razvoju Kibelina kulta u Liburniji (s pregledom svih dosada otkrivenih spomenika) usp. J. Medini, »Le culte de Cybèle dans la Liburnie antique«, u: *Hommages M. J. Vermaseren* (u tisku).

³ Usp. E. Reisch, »Die Grabungen des oesterr. arch. Institutes während der Jahre 1912—1913. Das Standlager von Burnum«, *Jahreshefte oesterr. arch. Inst.*, XVI/1913, Bbl. 112. i dalje, te fig. 34. O interpretaciji karaktera scena na tom spomeniku usp.: A. Schöber, *Römische Grabsteine von Noricum und Pannonien*, Wien, 1923, str. 215; E. Diez u *Jahr. oesterr. arch. Inst.*, XLVI/1961, str. 52. i M. J. Vermaseren, »The Legend of Attis in Greek and Roman Art«, *EPRO*, IX, str. 37, Leiden, 1966.

⁴ Usp. J. Medini, »Le culte de Cybèle«, Pl. XIII, fig. 2.

re,⁵ prilikom kopanja temelja za kuću Đure Milanka u blizini pravoslavne crkve Naše Gospe.⁶ Radi se o glavi od sivog vapnenca koja je svojedobno bila odlomljena od statue (Tabla I, sl. 1—3). Njene dimenzije su sljedeće: visina 20 cm, širina 11,5 cm, a debljina 12 cm. Kip kojem je glava pripadala nije pronađen, a nisu poznate ni detaljnije okolnosti nalaza. Glava je bila oštećena, vjerojatno prilikom nalaza, tako da je od nje odlomljeno gotovo čitavo lice, koje je naknadno zalijepljeno. Mjesto gdje je glava odlomljena od tijela kipa, sudeći po talogu koji se na njemu nakupio, upućuje na zaključak da je do otkidanja glave došlo u prošlosti, a ne prilikom nalaza 1969. godine. Analiza mjesta loma pruža osnovu za razmišljanje o nekim osobinama stava čak i o cjelovitom izgledu kipa. Naime, tragovi loma, osim toga što se nalaze na vratu, uočavaju se i na donjoj strani brade (posebno na njezinu lijevom dijelu), što znači da je glava na tom mjestu prvobitno i organski bila s nečim povezana.

Na okruglom i gotovo sasvim simetričnom licu s oblom bradom, dominiraju velike bademaste oči vrlo slabo naglašenih zjenica. Dugi nos je oštro i grubo rezan, a njegova je baza s nosnicama trokutasto modelirana i bez detaljnije obrađenih pojedinosti. Usta, dugačka i stisnuta (gotovo su bez usnica) završavaju s dvije male rupice u uglovima, vjerojatno izrađene upotrebom svrdla.

Takvo oblikovanje detalja daje licu tvrd i ponešto surov izraz, neuobičajen u ikonografiji lika tog frigijskog božanstva. Tipičan atribut, koji u izvjesnoj mjeri upućuje da se radi o prikazu glave frigijskog božanstva Atisa, jest kapa šiljastog oblika. Ta kapa, međutim, ne pripada onom karakterističnom i najčešćem tipu Atisove kape (tzv. frigijska kapa ili, ispravnije, perzijska tijara⁷) stožaste forme s malo zadebljanim i prema naprijed savijenim vrškom. Tijara na glavi Atisa iz Medvide ima oblik nepravilna stošca spljoštenog na bočnim stranama, zbog čega su nastala dva tupa brida na prednjoj i stražnjoj strani, koji se nalaze približno u liniji osi nosa. Bridovi su obliji na dijelovima tijare koji su bliže glavi, a oštriji prema njezinu vršku (usp. Tab. I. sl. 1—2). Naime, kada se gleda s prednje

⁵ U Medvidu, odnosno na lokalitet Gradinu, neki autori ubiciraju antičku Sidronu (usp.: C. Patsch, »Sidrona«, *JGAI*, 8/1905, str. 119—122; G. Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest, 1965, str. 84; J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London, 1969, str. 216), ali između Clambeta i Burnuma; dakle, upravo u dijelu Liburnije gdje se nalazi Medvida na Tabuli Peutingerlani smještena je Hadra.

⁶ Spomenik se nalazi u Obrovcu kod dra Pavla Barbulovića, kojemu se i ovom prilikom zahvaljujem na dopuštenju da obradim taj interesantan nalaz, koji sam sumarno publicirao u okviru sinteze o razvoju Kibelina kulta u Liburniji u *Hommages Vermaseren*.

⁷ Usp.: J. H. Young, »Commagenian Tiaras: Royal and Divine«, *American Journal of Arch.*, 68/1964, No. 1, str. 19. i dalje, te M. J. Vermaseren, »The Legend of Attis«, str. 14.

ili sa stražnje strane, vršak tijare izgleda sasvim oštar, pa prema toj osobini tijara predstavlja varijantu tipa tzv. šiljaste perzijske tijare koja inače ima oštar i pravilan vrh⁸. Karakteristično je, međutim, da taj tip perzijske tijare uopće nije uobičajen u Atisovoj ikonografiji.⁹ Također je netipična i obrada donjih rubova tijare, koji, kako je poznato, na najvećem broju Atisovih kipova završavaju s dva duža produžetka spuštenu na ramena božanstva. Međutim tijara na glavi kipa Atisa iz Medvide ima tri kratka produžetka pačetvorinasta oblika i međusobno približno jednakih dimenzija, od kojih se dva bočna spuštaju preko ušiju, a jedan straga dopire do vrata (usp. Tab. I sl. 2—3). Izvedba stražnje strane tijare, to jest onog dijela između bočnih završetaka koji je grubo obrađen u obliku stepenice, doimlje se kao da se ispod tijare nalazi druga kapa, na koju je tijara navučena.

Najkarakterističniji detalj čitave skulpture, bitan za atribuciju izgubljenog kipa liku Atisa, a ne nekom drugom božanstvu čija ikonografija sadrži pokrivalo istog ili vrlo sličnog oblika (Ganimed. Mitra, Mitrini dadofori itd.), jest izvedba površine između tijare i Atisova čela (usp. Tab. I. sl. 1). Obično se na tom mjestu nalazi rub tijare koji je ukrašen i zadebljan, ili pak dijadema. Na ovom spomeniku, međutim, ta površina nije tretirana kao dio tijare, kako se to vidi pri analizi bočnih strana, na kojima produžeci tijare ne samo da pokrivaju uši nego sežu i iznad te površine. Na čitavu tom prostoru, koji ima oblik polukružnog pojasa te zaista nalikuje dijademi ili vijencu, nalazi se 40 rupica od kojih je većina pravilne kružne forme. Promjer rupica varira od 2 do 3,5 mm, a dubina od 4 do 8 mm. Raspoređene su uglavnom u dva nepravilna i međusobno ne sasvim paralelna niza (jedan uz rub tijare a drugi uz čelo), između kojih je izbušeno još nekoliko rupica. Promatrajući raspored rupica pomišljamo da se je prilikom izrade tog vrlo karakterističnog detalja skulpture polazilo od potrebe i zahtjeva da se rupice rasporede približno ravnomjerno po čitavoj površini polukružnog pojasa. Sto se tiče načina izrade rupica, iako su one nejednakih promjera i dubina, može se s dosta sigurnosti zaključiti da su izrađene svrdlom.

Među brojnim prikazima Atisa, koliko mi je poznato, ne postoji niti jedan koji bi izvedbom ovog dijela skulpture bio sličan spomeniku iz Medvide. Najbliža analogija, iako samo u ideji i ikonografskoj koncepciji, a ne i u izvedbi, jest poznati kip ležećeg Atisa iz *attideuma* u Ostiji koji je sredinom II stoljeća darovao C. Carti-

⁸ J. H. Young, *sp. dj.*, str. 30—31, Tabla XI, sl. 1 »Pointed Tiara«. Od božanskih osoba tijaru navedena oblika ima jedino Artagnes — Heracles — Ares i to samo u slučajevima kada se prikazuje u iranskoj interpretaciji — Verathranga.

⁹ Usp. pregled tipova prikaza Atisa u antičkoj umjetnosti kod M. J. Vermaasera en, »The Legend of Attis«, str. 14. i dalje.

lius Euplus.¹⁰ Međutim, taj kip sadrži i attribute koji dokazuju postojanje sinkretističkih veza između tog frigijskog božanstva i Dionisa, Mena i lunarno-solarnog kulta. Na glavi tog kipa, a upravo između čela i tijare, nalazi se bogati vijenac od raznog cvijeća, posebno cvjetova maka, žitnog klasja, borovih češera i iglica. Iako je taj ukras organski a ne aplicirani dio statue, ipak je nesumnjivo da je i on bio namijenjen istoj onoj svrsi kojoj su neposredno služile rupice u polukružnom pojasu na glavi Atisove skulpture iz Medviđe. Naime, sa sigurnošću se može zaključiti da su te brojne rupice bile namijenjene umetanju prirodnog cvijeća i plodova (pojedinih cvjetova, kitica od nekoliko cvjetova, grančica bora s iglicama i, možda, s češerima, te stručaka žitnog klasja, a što sve odgovara dimenzijama rupica) u danima Atisovih i Kibelinih svečanosti, u ožujku svake godine. Zbog dimenzija rupica, a još više zbog njihova broja, sasvim se mora isključiti pretpostavka da je na tom mjestu bio apliciran ukras u obliku dijademe izrađen od nekog plemenitog metala.¹¹ Tu pretpostavku također isključuje i način oblikovanja onih dijelova površine pojasa s rupicama oko ušiju koji su gotovo sasvim pokriveni bočnim produžecima tijare.

Na temelju analize tog vrlo karakterističnog detalja, koji je samo u ideji blizak odgovarajućem dijelu skulpture iz Ostije i ujedno je i jedini analogan element koji povezuje ta dva spomenika, može se dijelom proniknuti i u neke ikonografske osobine i značaj kipa iz Hadre pa čak i u osobine onih njegovih dijelova koji su izgubljeni. Naime, kako je glava statue iz Hadre cjelovito sačuvana, sigurno je da na njoj nikada nije bilo nikakvih drugih atributa koji bi ukazivali na sinkretističke procese, toliko prisutne na statui ležećeg Atisa iz Ostije, na čijoj glavi se nalaze ikonografske značajke drugih božanstava (Mena i lunarno-solarnog kulta). Zato se može zaključiti da i na ostalim dijelovima kipa Atisa iz Medviđe, kao i na eventualnom postolju i dijelovima ansambla u koji je ta statua možda bila postavljena, nije bilo sinkretističkih atributa nego samo onih koji su činili ikonografski sadržaj Atisova kulta. Prema tome Atisova skulptura (a možda i kult u cjelini) iz antičke Hadre nije bila prožeta sinkretističkim elementima i pojavama koje su već od sredine II vijeka bile relativno česte na spomenicima Kibelina kulta.

¹⁰ Usp.: M. J. Vermaseren, *op. cit.*, str. 35–36, Pl. XX, 3; M. Floriani Squarciapino, »I culti orientali ad Ostia«, *EPRO*, III, Lelden, 1962, str. 10, i dalje, a za datiranje (u razdoblje 130–140. god.) A. Brelich, s. v. »ATTIS« u: *Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale*, I, str. 906, fig. 1138, gdje je navedena prethodna literatura. Statua se smatra najstarijim prikazom Atisa u rimskoj umjetnosti.

¹¹ Da se radilo o apliciranju dijademe ili sličnog ukrasa od nekog plemenitog metala, bilo bi dovoljno izbušiti nekoliko i to dubljih rupica, a i čitava bi površina bila drugačije obradena, odnosno više zaravnjena pa čak i udubljena, što ovdje nije slučaj. U krajnjoj liniji možda bi se moglo pomišljati na umetanje cvijeća i plodova (kao votivnih darova) od plemenitih metala ili bronce.

Dakle, Atis je tu bio prikazan i štovan izrazito kao božanstvo plodnosti regenerativnog karaktera u ciklusu kulta *Magnae Matris*, a ne kao pobjedonosni bog koji je spojio niz božanskih osobina drugih kultova, kao što je to prikazano na skulpturi iz Ostije.¹² Protiv ovakvog zaključka djelomično govori tvrd izraz Atisova lica, koji međutim, prije treba pripisati nevještini majstora prisutnoj između ostalog i u težnji da naglasi neke karakteristične stilsko-tehnološke osobine (rupice u uglovima usana i zjenice), nego postojanju svjesne namjere da se modelira izraz upravo takvih osobina.

Za utvrđivanje vremena nastanka kipa Atisa iz Medvide bitna je analiza stilsko-tehnoloških osobina spomenika i uspoređivanje rezultata te analize s postojećim saznanjima o razvoju religijske svijesti u kontekstu društveno-ekonomskih kretanja u antičkoj Hadri i Liburniji u vrijeme na koje upućuju rezultati stilsko-tehnološke analize. Rezultati pak stilsko-tehnološke analize mogu se sažeti u sljedeći zaključak: kip Atisa kojemu je pripadala nadena glava djelo je lokalnog majstora i radionice. To dokazuju kako tehnološke osobine (vrsta kamena, gruba obrada površine dljetom i bez poliranja, nesimetrično postavljene rupice na polukružnom pojasu i dr.) tako i likovne karakteristike (bademaste oči, oštro rezane crte lica i, posebno, nosa i ustiju). U stilskom pogledu ta skulptura pripada onoj kategoriji proizvoda, više zanatskog nego umjetničkog karaktera, koja se običava nazivati rustičnom umjetnošću, a čija se djela u pravilu — kada ne sadržavaju druge osobine (u ovom slučaju ikonografske) — vrlo teško vremenski određuju. No, iako je naš spomenik djelo takva karaktera, čiju antičku provenijenciju prvenstveno dokazuju njegove ikonografske osobine, ipak neki stilsko-tehnološki detalji izvedbe omogućuju preciznije utvrđivanje vremena njegove izrade unutar rimske epohe. Radi se, naime, o zjenicama čija obrada, premda izvedena u okviru tipično rustične forme očiju, ipak je u skladu sa stilsko-tehnološkim normama karakterističnim za klasičnu skulpturu iz prve polovice i sredine II stoljeća. Naime, upravo u razdoblju vladavine Hadrijana uobičajilo se je zjenice, do tada sasvim nedefinirane u oblu površinu oka, naglašavati u početku jedva primjetnim pravilnim kružnim udubljenjem u sredini oka.¹³

¹² Usp. M. J. Vermaseren, *sp. mj.*

¹³ Usp. R. Bianchi Bandinelli, s. v. «Ritratto», u: *Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale*, VI, str. 727; zatim B. M. Felletti Maj, s. v. «Adriano» u: *Encicl. dell'arte ant. class. e orientale*, I, str. 88, posebno portrete Hadrijana iz Atene i Firence (fig. 133 i 134). Usp. također i portret Faustine Starlje iz cca 138—140. god. u G. Becatti, *The Art of Ancient Greece and Rome from the Rise of Greece to the Fall of Rome*, Englewood Cliffs — New York, str. 345, fig. 230. Kod svih navedenih primjera zjenice su označene jednim vrlo slabo urezanim krugom u sredini kojega se nalazi plitka rupica ili pak nešto šire i vrlo plitko okruglo udubljenje. Za nešto kasniji nastanak skulpture iz Medvide govorila bi i upotreba svrdla prisutna u modeliranju usta i izvedbi rupica na čeonom ukrasu.

Taj se proces razvijao u pravcu sve većeg isticanja zjenica koje se u vrijeme Severa oblikuju kao rupice usred površine oka. Na glavi Atisa iz Medvide zjenice su tek neznatno naglašene udubljenim krugom, što nesumnjivo ukazuje na početak tog procesa. Taj bi, dakle, element obrade upućivao na treće ili četvrto desetljeće II stoljeća kao *terminus ante quem non* nastanka našeg spomenika. No, s obzirom da se radi o djelu lokalne umjetnosti rustičnog karaktera u kojoj su se kasnije prihvaćale novine, kako tehnološke tako i stilске, najvjerojatnije je da je izrada ove statue uslijedila negdje u drugoj polovici II stoljeća, a možda i kasnije.

Atribuiranje spomenika iz Hadre lokalnoj, rustičnoj umjetnosti i njegovo vremensko određenje u razdoblje druge polovice II stoljeća ima značaja i za određivanje provenijencije i, naročito, utvrđivanja vremena nastanka nekih drugih spomenika Atisova kulta u Liburniji. Radi se o aplikama u obliku Atisova lica koje potječu iz Aenone, a dio su inventara žarnih grobova.¹⁴ Njihov nastanak se dosada mogao samo aproksimativno smjestiti u razdoblje I—III stoljeća, dok se o mjestu i regiji proizvodnje tih upotrebno-kulturnih predmeta moglo samo nagađati na temelju nekih uočenih razlika u obradi između tih spomenika i analognih spomenika iz drugih, sjevernih dijelova naše zemlje kao i drugih provincija.¹⁵ Jedna od bitnih osobina po kojoj se te aplikacije razlikuju od drugih jest upravo izvedba očiju i usta. Zjenice su označavane utiskivanjem oštrog predmeta u toplu kovinu nakon odlivanja iz kalupa. Sto je posebno karakteristično, uglovi ustiju modelirali su se također s po jednom udubinom istog karaktera, a isti taj način obrade uočava se u izvedbi usta na glavi kipa iz Hadre, samo izveden drugim alatom (vjerojatno svrdlo) i u drugom materijalu. Takav način izvođenja ovog detalja daje čitavu licu tvrd i surov izraz, kakav se nalazi i na nekim aplikama iz Nina.¹⁶ Kako je kip kojemu je glava pripadala djelo rustične umjetnosti, što implicite dokazuje i njegovu lokalnu provenijenciju, s pravom se može pretpostaviti da su i aplikacije nađene u žarnim grobovima Aenone proizvod neke lokalne radionice koja je djelovala negdje u Liburniji i u svojoj proizvodnji imala i takve predmete namijenjene vjernicima *Magnae Matris*.¹⁷ Detaljnija istraživanja i obrada analognog brončanog materijala iz muzeja u našoj zemlji pokazat će da li su navedene slično-

¹⁴ J. Medini, »Rimska brončana plastika u Arheološkom muzeju u Zadru«, *Diadora*, 4/1968, str. 155—158, br. 11—15, Tabla IV.

¹⁵ J. Medini, *sp. dj.* Tada sam pretpostavio da mjesto proizvodnje tih aplikacija treba tražiti prvenstveno u Akvileji i u nekim obalnim središtima provincije Dalmacije (usp. posebno str. 158, bilj. 33 i str. 179).

¹⁶ Usp. aplikku br. 12 kod J. Medini, *sp. dj.*, str. 156, Tab. IV.

¹⁷ O izgledu predmeta na kojima su se aplikacije nalazile usp. J. Medini, *sp. dj.*, str. 157—8, a o općim osobinama kulta *Magnae Matris* u Aenoni usp. J. Medini, »*Le culte de Cybèle*«, u: *Hommages Vermaseren*.

Glava Atisa iz Medvide.

sti, koje su zasada uočene isključivo na spomenicima iz Liburnije, posljedica djelovanja jedne ili nekoliko radionica, koje su u proizvodnji tih kultno-upotrebni predmeta razvile jedan specifičan stilsko-tehnološki izraz čiji začetak leži u oponašanju nekih osobina klasične skulpture.¹⁸ Zahvaljujući spomeniku iz Medviđe može se znatno preciznije nego dosada zaključiti da su i navedene aplike u obliku Atisova lica nastale u razdoblju druge polovice II stoljeća, a možda i nešto kasnije, što ima značaja za proučavanje širenja i razvoja tog frigijskog kulta u Liburniji.

Rezultati stilsko-tehnološke analize po kojima je kip Atisa iz Medviđe djelo lokalne proizvodnje rustičnog karaktera nastalo u drugoj pol. II stoljeća, nisu u suprotnosti s bitnim odrednicama društveno-ekonomskih, kulturnih i duhovnih kretanja u antičkoj Liburniji. Naime, u to vrijeme u nizu liburnijskih naselja u ekonomskom i društvenom smislu očigledno je jačanje utjecaja doseljenika s Orijenta, što je između ostaloga i uzrokovalo i širenje i prihvaćanje orijentalnih religija.¹⁹ Sve te promjene, a posebno one u religijskoj sferi, u skladu su s filozofsko-religijskim kretanjima i traženjima koja su zahvatila antičko društvo od drugog stoljeća nadalje,²⁰ a bila su odraz krize privrednih, društvenih i duhovnih osnova robovlasničkog društva. Jedna pak od najranijih materijalnih posljedica takvih procesa bila je i pojava prvih svetišta i spomenika posvećenih *Magnae Matri* u Liburniji nastalih krajem I ili početkom II stoljeća. Stoga i nastanak Atisova kipa o kojem je ovdje riječ, kao i unošenje tog kulta u Hadru, treba dovesti u vezu s vremenom širenja kulta Kibebe i Atisa u drugim liburnijskim sredinama, a posebno s onima u unutrašnjosti Liburnije. U tom kontekstu karakteristično je da se prvi sigurni tragovi kulta Kibebe i Atisa u unutrašnjosti

¹⁸ Teško je vjerovati da su se u okviru jedne radionice proizvodili predmeti od kamena skupa s predmetima od bronce i drugih kovina već i zbog vrlo različite tehnologije materijala. No identičnost u primjeni stilsko-tehnoloških detalja ukazuje na pažljivo i postojanje veze između obje kategorije kulturnih predmeta izrađenih od različitog materijala (kamen i bronca). Očito je da su ti analogni elementi prodrli u proizvodnju brončanih kulturnih i kultno-upotrebni predmeta iz kamene plastike. U konkretnom slučaju to može značiti da je izrada objekata od kamena (skulpture, reljefi i dr.) namijenjenih Atisovu kultu mogla utjecati, u pogledu stilsko-tehnoloških osobina, na proizvodnju brončanih predmeta istog ili sličnog karaktera. Moguće je također, premda nešto manje vjerojatno, da su navedeni detalji obrade brončanih aplika Atisova kruga preuzeti iz repertoara po sadržaju drugih djela klasične umjetnosti, kakvih je nesumnjivo bilo u Liburniji, a bez posredstva kamenih skulptura i reljefa s likom Atisa. Slične se osobine izvedbe, naime, nalaze i na aplikama iz Aenone i Burnuma koje ne pripadaju Atisovu kultu, iako s tim kultom imaju u kontekstu duhovnih kretanja II—III stoljeća i dodirnih točaka. (O tome usp. J. Medini, »Rimska brončana plastika«, *Diadora*, 4/1968, str. 159—161, br. 17—20 — aplike u obliku lica Erota).

¹⁹ Usp. G. Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft*, str. 72. i dalje (pojedina mjesta u okviru raspravljanja o liburnijskim naseljima).

²⁰ O tome usp. J. Beaulieu, *La religion romaine à l'apogée de l'Empire*, I, (*la politique religieuse des Antonins*), Paris, 1955; posebno str. 221. i dalje.

Liburnije — to jest oni iz Aserije i Burnuma — datiraju najranije u sredinu II stoljeća,²¹ upravo u ono vrijeme kada je prema rezultatima stilsko-tehnološke analize nastala i statua iz Hadre. U toj su epohi ekonomski, društveni i kulturni uvjeti u Hadri bili na razini tih uvjeta u drugim liburnsko-rimskim municipijima, što je samom prirodom stvari omogućavalo prihvaćanje i razvoj nekih orijentalnih religija. Sirenje tekovina rimske civilizacije je u to vrijeme dobrano odmaklo, naselje je najkasnije u vrijeme Hadrijana imalo municipalni status,²² a u opće tokove ekonomskih i duhovnih kretanja, koje su karakterizirale tadašnje antičko društvo, bilo je uključeno u prvom redu ekonomskom i kulturnom djelatnošću doseljenika iz italskih oblasti sa statusom rimskih građana. Nešto kasnije doseljavaju se i Orijentalci, iako se na temelju dosadašnjih istraživanja onomastičkog materijala i rezultata koji su u tome postignuti, tragovi te kategorije pučanstva zasada ne mogu utvrditi kao sigurna činjenica.²³ Zato bi se na temelju dosadašnjeg poznavanja etničkog sastava pučanstva Hadre s razlogom moglo pretpostaviti da je i nastanak ove statue kao i unošenje kulta At.ša u tu sredinu bila posljedica djelovanja i života doseljenika iz Italije i njihovih potomaka. No, s obzirom na ulogu i značenje koje su upravo u to vrijeme doseljenici iz istočnih oblasti Carstva imali u životu drugih gradova Liburnije²⁴ može se s isto toliko prava i razloga pretpostaviti da je unošenje tog frigijskog kulta u Hadru bila logična posljedica njihova djelovanja i života u toj sredini, iako to za sada ne potvrđuje analiza epigrafičkih izvora.²⁵

²¹ Usp. J. Medini, »Le culte de Cybèle«; za problem datiranja svetišta u Burnumu posebno bilj. 30, 31 i 46.

²² G. Alföldy, *Bevölkerung*, str. 84.

²³ O etničkom sastavu pučanstva Hadre usp.: G. Alföldy, *sp. mj. i J. Medini*, »Etnička struktura stanovništva antičke Liburnije u svjetlu epigrafičkih izvora«. Referat, održan na X kongresu arheologa Jugoslavije u Prilepu listopada 1976. (u tisku).

²⁴ Posebno se to odnosi na obalne gradove u Liburniji (*Senta, Iader, Scardona*, donekle i *Aenona*), koje je od kraja II stoljeća karakterizirao svojevrsni kozmopolitizam u pogledu sastava pučanstva, a u nešto manjoj mjeri na gradove u unutrašnjosti (*Asseria, Cortinum, Burnum i Nedinum*). Detaljnije o tome usp. kod J. Medini, »Etnička struktura...«

²⁵ Potrebno je ovom prilikom skrenuti pažnju na relativnu pouzdanost metode utvrđivanja etničkog podrijetla isključivo na temelju lingvističkih osobina elemenata imenske formule. Na nizu natpisa postoje i drugi podaci (najčešće u sadržaju natpisa), koji omogućavaju znatno preciznije određivanje etničkog podrijetla. Najtipičniji primjer koliko podaci sadržaja teksta natpisa mogu biti bitni za utvrđivanje provenijencije nosioca određenog imena jest natpis s imenom *Verridia Psyche* iz Senije (VAHD, LIII/1950—51, str. 254), čije se podrijetlo nalazilo u Italiji. (Usp.: I. Degmedžić, »Arheološka istraživanja u Senju«, VAHD, LIII/1950—51, str. 254. i dalje, i G. Alföldy, »Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia«, *Beiträge zu Namenforschung*, Neue Folge, Beiheft 4, Heidelberg, 1969, str. 135.) Međutim, na temelju dedikacije *Magnae Matri Augustae* sigurno je da je ta osoba podrijetlom iz Afrike, jer se taj epitet Kibeles sreće samo na spomenicima iz te rimske provincije. (Usp. J. Medini, »Le culte de Cybèle«, i Stein, s. v. *Kybele*, u *PWRE*, XI, 2, col 2294.)

Na kraju, potrebno je, u mjeri koju omogućavaju materijalni podaci uočeni na spomeniku, utvrditi izgled i stav te karakter i namjenu statue Atisa iz Hadre. Značajna indicija koja, kako je rečeno, upućuje na osobine stava kipa jest trag loma s donje lijeve strane brade, na temelju čega je očito da je brada nešto dodirivala, odnosno da je po svoj prilici bila oslonjena na neki drugi dio tijela istog kipa. Naime, među uobičajenim i tipičnim shemama prikaza lika Atisa u klasičnoj i provincijskoj umjetnosti u Carstvu postoji jedan tip prikaza čiji se stav može dovesti u vezu s indicijama koje sadrži naš spomenik. Radi se o tipu tzv. tugujućeg ili žalbnog Atisa (*Attis tristis*), koji stoji prekrizanih nogu i glave malo nagnute i, neki put, oslonjene bradom na ruku.²⁶ Upravo s obzirom na tu posljednju u redosljedu navedenih osobina (glava oslonjena na ruku) moguće je naći vezu između skulpture iz Hadre i takvog načina prikazivanja Atisova lika, pa se s razlogom može pretpostaviti da je i kip Atisa iz Medvide bio modeliran kao stojeći lik istih ili sličnih osobina.²⁷

Lik Atisa tristisa najčešći je na nadgrobnim spomenicima, pa bi se na temelju te činjenice moglo zaključiti da je i namjena kipa iz Hadre bila funerarna te da je on bio postavljen u okviru nekog nadgrobnog spomenika. Premda je htonični aspekt kulta *Magnae Matris* bio značajni dio naravi božanskog para i na temelju toga bi gornja pretpostavka imala realnu osnovu, ipak nju isključuju prvenstveno osobine ukrasa između čela i tijare. Naime, namjena tog ukrasa ukazuje na redovito obnavljanje obreda u vrijeme kulturnih svečanosti s posebnim naglaskom na regenerativni karakter božanske naravi Atisa (kićenje statue u vezi s proljetnim buđenjem prirode).²⁸ Protiv tumačenja statue kao dijela nadgrobnog spomenika:

²⁶ Detaljnije o tome usp. M. J. Vermaseren, »The Legend of Attis«, str. 20. i 39. i dalje. Ruka je neki put ispod brade na grudima, a neki put je glava oslonjena na ruku.

²⁷ Postoje i takve statue žalbnog Atisa na kojima je on prikazan kako sjedi na kamenu ili škrinji (urni?), ali su one u pravilu izrađene od gline i malih dimenzija. U položaju koji bi odgovarao pretpostavljenom stavu statue prikazan je Atis (u reljefu) na lijevom ortostatu pretpostavljenog Kibelina svetišta iz okolice Pule (vjerojatnije je da se radi o dijelu nekog nadgrobnog spomenika ili edkule), gdje je glava božanstva naslonjena na ruku upravo na istom mjestu brade gdje se na našem spomeniku nalazi odlomljena i izbočena površina koja ne pripada bradi. (Usp. V. Jurkić-Girardi, »Rasprostranjenost kulta *Magnae Matris* na području Istre«, *Historia archaeologica*, 3/1972, sv. 1. Tabla IV, sl. 2.)

²⁸ To su bile svečanosti od 22. do 27. ožujka, koje su se sastojale od nekoliko posebnih kulturnih obrednih cjelina (*dies sanguinis*, *hilaria*, *requetio*, *lavatio* i dr.) tokom kojih se vršilo i izlaganje Atisova kipa (*expositio*) okićenog prvim proljetnim cvjetovima (posebno ljubicama; usp. F. Cumont, s. v. »Attis« u *PWRE*, II, 2, col. 2247 i dalje), što je simboliziralo buđenje prirode. (Detaljnije o izvorima za poznavanje kulta usp. kod M. J. Vermaseren, »The Legend of Attis«, str. 39. i dalje; H. Grailloč, sp. dj., str. 119, 297. i dalje.) U Rimu su se slavile ludi *Megalenses* (od *megalēsia*) i to 4. travnja (usp. H. Strathmann u *Reallexikon für Antike und Christentum*, I, col. 991—2).

govori i način prikazivanja lika Atisa tristisa na nadgrobnim spomenicima (najčešće na cipusima), na kojima se obavezno njegov lik modelira u reljefu, a ne u punoj plastici. No, najvažniji argument koji dokazuje da se ne radi o sepulkralnoj namjeni kipa iz Hadre jest činjenica da se taj tip dekora nadgrobnih spomenika, nesumnjivo simboličkog karaktera i značenja, nije uopće afirmirao u antičkoj Liburniji. Naime, do današnjeg dana u Liburniji nije pronađen niti jedan spomenik takvog karaktera.²⁹

Na temelju iznesenog sigurno je da se statu u iz Hadre izradilo i koristilo za druge svrhe, a te su, sudeći prema obradi čeonog ukrasa, bile izrazito kultno-obrednog karaktera. Moglo bi se pomišljati da je skulptura takve namjene stajala u sacellumu kuće nekog vjernika te frigijske religije. Međutim, iako tu mogućnost ne treba apsolutno isključivati, statuete u privatnim svetištima su znatno manjih dimenzija i najčešće izrađene od kovina (gotovo obavezno od bronce) i od pečene zemlje, a ne od kamena. Naime, sudeći prema proporcijama lica visina kipa je iznosila između 60 — 80 cm, što je nešto između polovine i jedne trećine prirodne veličine odrasla čovjeka, pa je očito da ona nije bila tipičan objekt za privatna svetišta. Pri ovome je potrebno voditi računa o relativno skromnim ekonomskim mogućnostima municipija Hadre i njegovih stanovnika u cjelini, što samo po sebi isključuje mogućnost postojanja privatnog svetišta nešto većih i monumentalnijih dimenzija. Po svojim dimenzijama i ostalim osobinama o kojima je bilo riječi kip Atisa iz Hadre je znatno bliži statuama koje su stajale u javnim svetištima i koje su najčešće bile votivni darovi vjernika. Stoga se može zaključiti da je takvog karaktera i namjene bila i skulptura Atisa iz Hadre.

Na temelju navedenog određenja karaktera i namjene kipa iz Medviđe s razlogom se može zaključiti da je u tom liburnsko-rimskom municipiju u sredini II stoljeća, odnosno u drugoj polovici istog stoljeća postojalo svetište *Magnae Matris* u kojem je stajao i kip čija se glava sačuvala.³⁰ Ne bi se, međutim, smjela potpuno isključivati i mogućnost pripadanja tog kipa inventaru nekog svetišta koje je bilo posvećeno Atisu (*attideum*), a moglo se nalaziti u

²⁹ Nadgrobnji spomenici takvog karaktera nalaze se u Istri (usp. V. Jurčić - Girardi, *sp. dj.*). Uz uobičajene klasične tipove nadgrobnih spomenika za Liburniju je karakterističan tzv. liburnski cippus, proizvod simbioze klasične i autohtone kulture, čija je pojava i razvoj možda utjecala i na afirmaciju spomenika s Atisovim likom, iako nije isključeno da se u budućnosti nađe na izolirane pojave i takvih spomenika (o liburnskom cippusu usp. M. Suić, »Liburnski nadgrobnji spomenik (Liburnski cippus)«, *VAHD*, LIII/1950—51, str. 59—95).

³⁰ Pretpostavljeno svetište treba tražiti na mjestu gdje se sada nalazi kuća Đure Milanka, odnosno u njejoj neposrednoj blizini kao i blizini crkve Naše Gospe koja je relativno kasnog postanja. (Usp. C. F. Bianchi, *Zara Cristiana*, II, Zadar, 1880, str. 323.)

okviru većeg svetišta posvećenog Kibeli, kao što je to bio slučaj u Ostiji. No, bez obzira da li je kip bio dio inventara attideuma ili metroona, s dosta sigurnosti se može zaključiti da je u Hadri sredinom II stoljeća postojala grupa vjernika te frigijske religije koju su vjerojatno u to malo liburnijsko središte unijeli pripadnici robovsko-libertinskog staleža orijentalnog podrijetla. U tome i jeste značenje tog spomenika, koji je prvi sigurni dokument o prodoru i štovanju te maloazijske religije u tom dijelu Liburnije. Kulturno-historijsku vrijednost te skulpture povećava saznanje da je ona djelo lokalnog majstora ili radionice koja je negdje u Liburniji proizvodila i objekte namijenjene vjericima *Magnae Matris* u Hadri, a možda i za potrebe vjernika i u nekim drugim liburnijskim središtima.

Julijan Medini: EIN MONUMENT DES ATIS-KULTUS AUS MEDVIDA

Zusammenfassung

Das in Medviđa (die antike *Hadra* wahrscheinlichst) zufällig entdeckte Haupt einer kleineren Statue gehört zu der Statue. Den Bearbeitungskennzeichen und der Qualität nach zu beurteilen, ist dieses Denkmal das Werk lokaler Kunst rustischen Charakters. Einigen iconographischen Merkmalen, jedoch, nach gehört es in die Reihenfolge seltsamer Denkmäler dieser phrygischen Gottheit. Das ist vor allem die aussergewöhnliche Form der persischen Tiara (*Pointed Tiara*) und auch der halbkreisförmige Gürtel mit 40 Löchlein zwischen der Stirn und der Tiara, der in den Festtagen des Atis- und Cybellenkultus zum Einstecken von Blumen und Tannenzweigen diente. Diese sehr bezeichnende iconographische Einzelheit bringt das Monument aus Medviđa der bekannten Statue des liegenden Atis aus Ostia (Fussnote 10) nahe, wenn auch nur bezüglich seiner ideellen und iconographischen Konzeption, nicht, aber, seinem Ausarbeitungsgepräge nach.

Auf Grund der Ausarbeitungskennzeichen (Verarbeitung der Pupillen und Lippenwinkel mittels Bohrer), wie auch in Bezug auf die Tatsache, dass es sich um ein Werk rustischer Kunst handelt, datiert man die Ausarbeitung des Attis-Hauptes in die zweite Hälfte des II. Jahrhunderts. Die obere Datierung wird auch durch die Angaben der Entstehungszeit der ersten Heiligtümer der *Magna mater* in den Küstenstädten des altertümlichen Liburniens (Ende des ersten und anfangs des zweiten Jahrhunderts) und denen im liburnischen Binnenland (frühestens mitte zweiten Jahrhunderts — vgl. Fussnote 21) bekräftigt.

Die Statue war ein Teil des Inventars des Cybellentempels, dessen Grundlagen, allem Anschein nach, am Fundort selbst zu suchen sind. Den Kultus der *Magna Mater* versetzten in diese Gegenden, wie auch in andere liburnische Ansiedlungen, Orientaler des Libertinen = Sklavenstandes. Dieser Fund ist zugleich der erste Beweis für das Wirken dieser ethnischen und sozialen Schichte in *Hadra*.